

Friedrich Ratzel - întemeietorul de fapt al geopoliticii

În evoluția disciplinei de care ne ocupăm s-a întâmplat ceva paradoxal. Autorul care i-a conturat unele dintre liniamentele de bază, care a impus abordări și concepte ce se regăsesc și astăzi în dezbaterile de profil, nu a pronunțat niciodată cuvântul geopolitică. El a operat cu termenul de geografie politică, intitulând chiar una dintre lucrările sale de bază *“Geografia politică”*, publicată în 1897.

Considerat întemeietorul de fapt al geopoliticii, Friedrich Ratzel a fost un remarcabil om de știință. Născut la 30 august 1844, în Karlsruhe, a încheiat studiile universitare la Heidelberg, în 1868. În anul următor face o călătorie în Mediterana, prilej cu care se depărtează de formația sa de zoolog și se apropie de studiul geografiei. Între 1874 - 1875 efectuează o călătorie în America de Nord și Mexic, unde studiază viața locuitorilor de origine germană. Se întoarce *“convins de atracția și importanța cercetării geografice”*, căreia i se va consacra până la sfârșitul vieții.

În 1882 și 1891, Ratzel publică primul și, respectiv, al doilea volum din, poate, cea mai importantă lucrare a sa, *“Antropogeographie”*, în care așează noi fundamente geografiei umane. În 1897 apare lucrarea *“Politische Geographie”*, un alt volum definitoriu pentru concepția sa despre rolul geografiei în istoria politică a diferitelor state. Referindu-se la semnificația acestei lucrări, dar și a operei științifice a lui Friedrich Ratzel în ansamblu, Simion Mehedinți scria: *“Lucrarea aceasta a fost merită să răstoarne și să transforme o întreagă rubrică a literaturii geografice. Până la Ratzel, sub numele de geografie politică se înțelegea o înșirare de suprafețe ale statelor și provinciilor, de granițe, populații, împărțiri administrative, forme de guvernare și alte amănunte fără spirit geografic. Era o adevărată moștenire din vremea perucilor, o geografie Almanach - Gotha... Ratzel își dă seama că o astfel de moștenire penibilă nu mai poate fi suferită mult timp. Geografia politică are să se ocupe, zicea el, de stat. Iar statul nu este o ficțiune cartografică, ci o realitate biologică și el. E o parte din fața pământului și o parte din omenire, diferențiată în anumite împrejurări naturale ce trebuie studiate. Statul, ca și orice organism, se naște, crește, decade și piere în legătură cu anumite împrejurări fizice: rasă, formele plastice ale scoarței, clima etc. Prin urmare, în spațiu - între ecuator și poli - iar în timp - evolutiv, de la statul umilit, compus abia din câteva sate, și până la statele mondiale, cum e cel englezesc, cel rusesc etc. - omul de știință trebuie să urmărească toate formele acestea sociale, cu gândul de a le reduce la categorii geografice”* (S. Mehedinți, *“Antropogeografia și întemeietorul ei, Friedrich Ratzel”*).

Spirit adânc, autorul german își dă seama de “moștenirea penibilă” pe care o prezenta geografia la sfârșitul de secol, practic inegală într-un empirism fără orizont. De aceea, el încearcă să sistematizeze acest imens material cules de-a lungul vremii. Perspectiva de sistematizare este una **geografică**. Numai că Ratzel deschide cercetarea geografică spre fenomenul social și statal fără de care demersul geografic nu ar avea sens; mai mult, autorul german încearcă o întemeiere și o explicare din perspectivă geografică a statului, a evoluției și puterii sale. Astfel, el **depășește granițele geografiei politice și face analiză geopolitică, fără însă a pronunța acest nume.**

3.1.1. Spațiul – arealul de care are nevoie un popor

Acest lucru apare clar, de pildă, atunci autorul german vorbește despre **spațiu**. Termenul ca atare este folosit de toți gânditorii care s-au referit la impactul mediului geografic asupra vieții politice, de la Turgot (întemeietorul termenului de geografie politică) la Montesquieu și Herder. În viziunea lui Ratzel, spațiul nu este echivalent cu teritoriul unui stat. Deci el nu are o accepțiune fizico-geografică. Spațiul desemnează limitele naturale între care se produce expansiunea popoarelor, arealul pe care acestea tind să-l ocupe, considerând că acesta le revine în mod natural. Spațiul modează adânc existența populației care îl locuiește. Spațiul condiționează, potrivit lui Ratzel, nu numai limitele fizice de extindere ale unei comunități, ci și atitudinea ei mentală față de lumea înconjurătoare.

Spre a înțelege mai bine conținutul noțiunii de spațiu, autorul recurge la două noțiuni sugestive: **concordanțe și discordanțe antropogeografice**. Prima se realizează prin **colonizarea internă** a unui spațiu, ceea ce semnifică distribuția cât mai omogenă a populației pe suprafața statului. Discordanța apare în momentul în care suprafața statului este locuită fie de un număr prea mare de oameni, fie, dimpotrivă, de o populație redusă. Cazul cel mai flagrant de discordanță antropogeografică ar fi, după părerea autorului german, Rusia, care la sfârșitul secolului trecut avea o suprafață de 10 ori mai mare decât Germania și de 2,5 ori mai mare decât a principalelor state europene luate la un loc, dar populația sa era mai redusă decât cea din Europa Centrală, de pildă. De aceea, în cazul rușilor cel puțin, “foamea de spațiu” nu are nici un alt temei decât “reflexul moștenit de la populațiile primitive ale stepei”.

Foamea de spațiu devine explicabilă și are un temei adevărat atunci când se înregistrează o densitate prea mare, care nu mai asigură condiții potrivite de evoluție: “Pe un teren mic, oamenii devin prea numeroși, se apropie unii de alții, se încaieră și se luptă între ei, se epuizează dacă nu li se oferă spațiu nou pentru colonizare” (F. Ratzel, citat în S. Micu Sava, “Geopolitica. Școala geopolitică germană”, pag. 40). În ambele cazuri ia naștere un fenomen de migrație, mai ales atunci când teritoriul cu densitate redusă este vecin cu cel cu densitate mare. Se produce astfel ceea ce autorul numește **colonizare externă**, deci o migrație dinspre teritoriul suprapopulat spre cel subpopulat, întrucât spațiile subpopulate atrag cu o putere fizică populația din spațiile suprapopulate. “Revărsarea din teritoriile dens populate către cele slab populate se transformă în regulă... Atunci poporul năvălește în afara sa și apar toate acele forme ale creșterii spațiale care duc în cele din urmă, în mod necesar, la dobândirea de noi teritorii. Aceasta este colonizarea externă” (F. Ratzel, citat în Pozdneakov, “Geopolitica”, pag. 18). În acest context, Ratzel folosește noțiuni cum ar fi “Volk ohne Raum” (popor fără spațiu), “Raumsin” (simțul spațiului).

Iată cum sintetizează autorul german cele două forme de colonizare: “un popor crește prin aceea că-și mărește numărul, o țară prin aceea că-și mărește teritoriul. Întrucât unui popor în creștere îi trebuie teritoriu nou, el crește peste marginile țării. Mai întâi el valorifică în interior, pentru sine și pentru stat, pământul care nu fusese încă ocupat: aceasta este colonizarea internă. Dacă nici aceasta nu mai ajunge, atunci poporul năvălește în afară și apar toate acele forme ale creșterii spațiale...care duc în cele din urmă, în mod necesar, la dobândirea de noi teritorii: aceasta este colonizarea

externă. Invazia militară, cucerirea, este adeseori strâns legată de această colonizare” (citată în G. Heyden, “*Critica geopoliticii germane*”, pag. 129).

Spațiul este important. El reprezintă semnul cel mai edificator că un popor se află în ascensiune, dar el nu semnifică neapărat și forța statală, care se află mai degrabă în legătură cu populația, sau mai precis exprimă corelația celor doi factori: spațiul și populația. Puterea ca atare este totuși mai strâns legată de populație, întrucât “*densitatea mare a poporului înseamnă cultură*”. În acest sens, autorul vorbește de “*numărul politic al populației*” (S. Micu Sava, “*Geopolitica. Școala geopolitică germană*”, pag. 39), deci un număr suficient de mare pentru a coloniza un teritoriu, pentru a zămisli o cultură, pentru a se impune ca o identitate în rândul altor comunități.

Autorul “*Antropogeografiei*” evită să dea cifre precise în ceea ce privește numărul optim al populației sau suprafața optimă a unui stat. În ceea ce privește mărirea teritoriului, el menționează că un stat puternic ar trebui să tindă spre o suprafață de 5 000 kilometri pătrați. Un stat aflat în ascensiune va tinde întotdeauna să ocupe poziții naturale avantajoase, prin aceasta înțelegând spații naturale închise - vecinătatea unui lanț de munți, a mării etc. - sau puncte obligatorii de trecere (pasuri muntoase, strâmtoni).

Friedrich Ratzel folosește și termenul de **geospații**, prin acestea înțelegând extinderea forței civilizatoare a unei civilizații la nivelul unui continent (geospațiul american). O asemenea extindere poate fi și politică, în acest caz rezultând imperiile, care au viață trecătoare pentru că ele nu zămislesc state propriu zise. Ceea ce deosebește geospațiul de imperiu este prezența esențială a culturii și a forței sale modelatoare.

Autorul german formulează și o serie de legi ale spațiului și așezării în spațiu. Cum avea să sublinieze chiar Ratzel, aceste legi tolesc în ele totalitatea principiilor privind creșterea spațială a statelor. Aceste legi sunt:

1. Spațiul unui stat crește odată cu creșterea culturii sale;
2. Creșterea spațială a statelor este un însoțitor al altor manifestări ale dezvoltării lor, cum sunt forța ideilor, intensitatea comerțului, activitatea desfășurată în diferite sfere;
3. Statele se extind prin asimilarea sau absorbirea unităților politice având o importanță mai redusă;
4. Frontiera constituie organul periferic al statului și în această calitate servește drept martor al creșterii, tăriei sau slăbiciunii sale, precum și al schimbărilor survenite în organismul său;
5. În creșterea sa statul tinde să înglobeze elementele cele mai valoroase ale mediului fizic înconjurător: linii de coastă, albiile ale fluviilor și râurilor, zone bazate în diferite resurse;
6. Primul impuls de creștere teritorială este primit de statele subdezvoltate (nedezvoltate) din exterior, de la civilizațiile mai avansate;
7. Tendința generală de asimilare sau absorbție a națiunilor mai slabe se auto-întreține prin înglobarea de noi teritorii; pe acest pământ, nu este loc doar pentru “state mari” (în R. Fifiield și E. Percy, “*Geopolitics in Principle and Practice*”, pag. 10).

Întrucât vorbim de spațiu și de tendința statelor de a ocupa un spațiu cât mai convenabil, din punct de vedere natural, al unor resurse și poziții geografice avantajoase, este momentul să amintim de ideea lansată de Ratzel privind “**ciclul oceanic**”. Valoarea unor mări și oceane se schimbă și ea în funcție de mărirea, importanța țărilor care le

străjuiesc. Ciclul oceanic a urmat o linie semnificativă, mutându-se din Marea Mediterană în Oceanul Atlantic și de aici în Pacific. Ratzel consideră că Pacificul este **oceanul viitorului**. Pledează pentru această apreciere două tipuri de argumente. Pacificul este locul unei activități susținute și al unui potențial conflict de interese între unele dintre cele mai puternice cinci țări ale lumii: SUA, Rusia, China, Japonia, Anglia (menționăm că, în acel moment, această ultimă țară era deținătoare a unor zone în Pacific). Miza acestui conflict ar fi reprezentată de poziția strategică, resursele unice și dimensiunile uriașe ale Pacificului. De aceea, după părerea autorului german, tocmai aici, în Pacific se vor confrunta și stabili raporturile dintre cele cinci țări (Pozdneakov, “*Geopolitica*”, pag.20-21).

Concomitent, în Pacific ar urma să aibă loc și **principala confruntare între statele maritime** (Anglia, Japonia) și **cele continentale** (Rusia, China).

Ratzel considera că în această confruntare, puterile continentale vor avea câștig de cauză, întrucât dispun de resurse mult mai numeroase, precum și de un spațiu suficient ca bază geopolitică. În același timp, el prevede că bătălia pentru Pacific ar putea avea un final catastrofal care ar marca și încheierea evoluției ciclice a omenirii.

3.1.2. Poziția - identitatea politico-geografică a statului

O altă noțiune cheie a operei lui Ratzel este cea de poziție. Sensul acestui termen este destul de complex. O dovadă în acest sens este că în franceză el este tradus, spre exemplu, cu “la position”, dar și cu “la situation”. Important de reținut este faptul că poziția nu este o noțiune strict geografică. Ea are, fără îndoială, și această dimensiune: situarea strict topografică, vecinătăți naturale sau nu, poziția deținută într-o emisferă sau alta a pământului, formele de relief pe care le înglobează, etc.

Este interesant modul cum corelează autorul german noțiunea de poziție cu cea de spațiu. “*Poziția corijează, supradimensionează sau subdimensionează spațiul*” (I. Nicu Sava, “*Geopolitica. Școala geopolitică germană*”, pag. 47), îi conferă deschidere, îi asigură posibilitatea de a se pune în valoare. Deci poziția este cea care decide, în ultimă instanță, valoarea spațiului. Sunt bune și avantajoase acele poziții care, deținând importante suprafețe de pământ, au și deschidere suficientă către mare.

Dacă am urmări numai datele fizice, rezultatul nu ar putea fi decât un tablou amănunțit de informații, mai puțin folositoare. Preocupat de deschiderea către viața statală, de interdependențele dintre factorul natural și cel politic și demografic, Ratzel corelează poziția naturală cu cea politică și socială. În acest sens, pozițiile pot fi asimilate împrejurărilor, contextului, ceea ce francezii desemnează prin termenul de “la situation”. Poziția fizică este neschimbătoare, pe când poziția, în acest ultim sens, deci poziția politico-geografică este schimbătoare. Schimbătoare în acord cu schimbarea situației în zonă, cu distanța față de marile centre culturale și de civilizație, etc.

Din perspectiva noastră, este important să menționăm că Ratzel vorbește de “*poziție intermediară*”, atât în ordine naturală, cât și politică. Este un tip de poziție caracteristic îndeobște statelor mici ori statelor apărute de curând pe hartă. În acest context autorul german vorbește de una dintre cele mai interesante poziții politico-geografice intermediare din Europa, noul regat de la Dunăre, România, aflată între interesele directe ale Rusiei și Turciei (în I. Nicu Sava, “*Geopolitica. Școala geopolitică germană*”, pag. 49).

O formă de poziție intermediară poate fi socotită și ceea ce în literatura de specialitate se numește **state-tampon** (“buffer states”). Denumirea lor, pentru că, în fapt, ele au existat de mai multă vreme, este asociată cu numele lordului Curzon of Kedleston, autorul celebrei “linii Curzon” care despărțea Polonia de Uniunea Sovietică după primul război mondial (menționăm că din 1795 cea mai mare parte a Poloniei a fost înglobată Rusiei).

Curzon a funcționat multă vreme în India drept reprezentant al Coroanei. Cu această ocazie a întreprins studii de sine stătătoare asupra granițelor și modalităților de stabilire a acestora. În cazurile în care, din anumite considerente, sau datorită unor circumstanțe anume se pot stabili frontiere clar delimitate, Curzon avansează ideea constituirii unor state tampon. Deși, spune Curzon, statele tampon sunt formațiuni artificiale, ele au o existență națională proprie, sprijinite fiind și de garanțiile pe care le oferă statele terțe, interesate în menținerea lor (în Pozneakov, “*Geopolitica*”, pag. 48).

Condițiile politice ale formării statelor tampon oferă teren pentru intrigă internă și intrigă externă, provenind din partea forțelor care vor o redesenare a granițelor în zonă. Dar, cum subliniază și Curzon, artificialitatea statului tampon este ceva relativ și poate varia în funcție de stabilitatea situației interne, de soliditatea instituțiilor și de poziția guvernului său.

Am insistat asupra acestei noțiuni, întrucât în literatura de specialitate întâlnim opinia potrivit căreia ideile lui Curzon și-au aflat împlinirea prin Tratatul de la Versailles. Atunci, la salba de state - tampon existente anterior (Norvegia, Danemarca, Suedia, Belgia, Luxemburg și Elveția) s-a mai adăugat o a doua salbă alcătuită din Finlanda, Polonia, România, Iugoslavia, Bulgaria, Albania, Grecia, care erau necesare pentru separarea Rusiei de Europa. Este adevărat că aceste state au luat naștere într-un moment prielnic din punct de vedere istoric, reprezentat de dezagregarea imperiului austro-ungar, dar este greu de acceptat ideea caracterului lor “artificial”. Constituirea lor a avut loc pe principiul naționalității, pe un teritoriu locuit de popoarele respective cu mult înainte de apariția imperiului prăbușit la finele primului război mondial. Putem mai degrabă vorbi de organicitatea și nu de artificialitatea constituirii lor.

Dar aceasta nu scade din presiunile teribile la care sunt supuse statele respective. Când spuneam că ele reprezintă o altfel de “graniță” aveam în vedere că au apărut și cu această misiune politico – strategică. De aceea presiunile sunt extrem de mari și dintr-un sens și din altul. Cu atât mai importantă este stabilitatea lor internă, performanța lor. Într-un anume sens, acestea reprezintă atuul lor principal prin care își asigură supraviețuirea și consolidarea.

3.1.3. Granița ca organ periferic

Una dintre cele mai interesante viziuni promovează Ratzel cu privire la graniță și semnificația sa geopolitică. Granița nu mai este fâșia de pământ care marchează despărțirea dintre state, ci un organ periferic al statului, un martor al creșterii și slăbiciunii sale, un senzor de mare finețe al prefacerilor survenite în interiorul său.

Cum am subliniat și în primele cursuri, zona aceasta dintre state, altădată destul de întinsă, a dispărut. La graniță se întâlnesc statele cu forța lor, cu capacitatea și disponibilitatea lor de a-și extinde spațiul pe care îl dețin la un moment dat. În noul

context, frontiera exprimă relațiile spațiale dintre state, o zonă de mare presiune dintre ele. De aceea, frontiera are o semnificație **politico-strategică** și atunci când desparte două state prietene și iubitoare de pace. Ca linie despărțitoare, frontiera este **un adevărat compromis** la care s-a ajuns uneori prin intermediul forței. Ea consfințește o stare de lucruri proprie unui anumit interval de timp care desparte situațiile politice și cele de forță. *“Tratatele care garantează frontierele, spune Ratzel, se bazează pe acea imensă iluzie că ar fi posibil să se pună stavilă creșterii vii a unei națiuni”* (Citat în Pozdneakov, *“Geopolitica”*, pag. 47).

Potrivit concepției lui Ratzel, statul ia naștere în jurul unui **Mittelpunkt**, care concentrează energia și forța unui popor. Din acest centru vital al statului pornesc, în cercuri concentrice, unde de energie și vitalitate care acoperă întreg teritoriul național. Ultimul cerc este reprezentat chiar de granița statului respectiv. *“Granița, subliniază Ratzel, este un produs al mișcării”*, este *“periferia teritoriului statal, economic și a poporului”*, organul cel mai sensibil unde putem detecta starea de sănătate a statului (op.cit., pag. 48).

La graniță putem cel mai bine măsura intensitatea pulsarilor economici, culturali, comunicaționali emiși de **Mittelpunkt**. Granița nu este o linie fixă, chiar dacă ea este consacrată de către înțelegeri internaționale. Ea se află în expansiune dacă intensitatea pulsarilor este mare, așa cum poate fi în retragere dacă această intensitate se află în scădere.

Cum este și firesc, o graniță desparte două state, două zone de influență. Prin urmare, în regiunea de lângă graniță se întâlnesc și se confruntă pulsari venind din direcții diferite. Aici se face diferența dintre intensitatea lor. Nu este important ca un pulsar să aibă o anumită intensitate, ci ca el să nu întâlnească un pulsar cu o intensitate mai mare și venind din direcție opusă. Prin urmare, putem spune că, fiind un organ periferic, granița este, implicit, un **raport de forțe**.

Este instructiv să semnalăm că Ratzel sesizează rolul vital pe care îl are în învingerea granițelor un alt factor, anume **comunicarea**, care învinge spațiile. Autorul german concepe comunicare într-un sens foarte larg, ea luând forma schimbului de mărfuri, al schimbului de produse culturale și al schimbului de opinii propriu zise. *“Condiția grandorii unui popor și, apoi, a oricărei mari puteri este dezvoltarea maximă a comunicării”* (în I. Micu Sava, *“Geopolitica. Școala geopolitică germană”*, pag. 58), afirmă previzionar autorul, sesizând că în perioada care vine nu mai este suficientă forța militară; mai mult, că forța comunicării pătrunde unde nu poate bate forța armelor și că puterea de a penetra teritorii și granițe începe să devină un apanaj al comunicării, în sensul larg pe care l-am prezentat mai sus.